

Сыздықова А.О.

PhD, қауымдастырылған профессор
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан, Қазақстан Республикасы
E-mail: aziza.syzdykova@ayu.edu.kz
ORCID: 0000-0002-1377-0026

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТУРИЗМ КІРІСТЕРІ МЕН ЭКОНОМИКАЛЫҚ ӨСУ АРАСЫНДАҒЫ БАЙЛАНЫСТЫ ТАЛДАУ

Аңдатпа. Туризм саласы ел экономикасының өсу және даму процестерінде маңызды орын алады. Оның экономикалық және қаржылық салада тудыратын оң әсерлерін жалпы алғанда кірісті ұлғайту, шетел валютасының түсуін қамтамасыз ету, ағымдағы шоттың тапшылығын жабу, салық түсімдерін ұлғайту, жұмысбастылық пен өндірісті арттыру деп қарастыруға болады. Сонымен бірге туризм секторы экономиканың басқа салаларына оң ықпал етуіне байланысты экономикалық өсу үшін маңызды қызмет көрсету саласы болып табылады. Осы оң әсерлердің арқасында ол елдердің экономикалық дамуы мен жаңару үдерісінің катализаторы ретінде қарастырылады және сектордың басқа салалармен өзара әрекеттесуін зерттеу маңызды болып табылады. Бұл мақаланың мақсаты Қазақстандағы туризм кірістері мен экономикалық өсу арасындағы байланысты эмпирикалық талдау болып табылады. Эмпирикалық талдауда біріншіден, *Augmented Dickey-Fuller (ADF)* сынағы арқылы бірлік түбір сынағы жүргізілді. Айнымалылар арасындағы ұзақ мерзімді байланыс *Johansen* коинтеграциялық талдауымен зерттелді және туризм кірістері мен өсу арасында ұзақ мерзімді байланыс табылды. Осы себепті байланыс бағыты Векторлық қатені түзету моделіне негізделген *Грэнджер* себептілік тестімен зерттелді және ұзақ мерзімді перспективада туризм кірісінен экономикалық өсуге бір бағытты себептілік байланысы анықталды. Нәтижесінде туризмнен түсетін кірістердің артуы Қазақстан экономикасының ұзақ мерзімді перспективада өсуіне оң ықпал ететіні анықталды. Осы тұрғыда Қазақстандағы туризм саласына көрсетілетін қолдауды арттыру, баламалы туристік мүмкіндіктерді ашып көрсету, туризм саласына инвестицияны ұлғайту саясатын қалыптастыру қажет.

Түйін сөздер: Қазақстан, туризм, туризм кірістері, экономикалық өсу, ЖІӨ.

■ Кіріспе

Туризм секторы дамыған елдер үшін де, дамушы елдер үшін де өте маңызды сала болып табылады. Әсіресе дамушы елдер үшін туризм экономиканы дамытудың қозғаушы күші ретінде қарастырылады. Дамыған елдерде туризм экономиканың жалпы тепе-теңдігін қамтамасыз етудің тұрақтандырушы факторы ретінде қарастырылады [1]. Туризм елдердің экономикалық даму деңгейіне ықпал етеді. Ол ел экономикасы үшін шетел валютасын әкелетін, жұмысбастылықты арттыратын, инвестицияны ынталандыратын, кірісті арттыратын, кірістерді бөлу мен аймақтық даму деңгейін теңестіретін сала ретінде қарастырылады. Сонымен қатар, оның дамушы елдер үшін инфрақұрылым мен туризмге қатысты басқа да секторлардың дамуын қамтамасыз ету және шетелдік капиталды инвестициялауды ынталандыру сияқты көптеген артықшылықтары бар [2]. Біріккен Ұлттар Ұйымының Дүниежүзілік туристік ұйымы таратқан мәліметтерге сәйкес, әлем бойынша саяхаттаған адам саны 1989 жылы 438 миллион, 1995 жылы 530 миллион, 2005 жылы 810 миллион, 2016 жылы 1,2 миллиард және 2019 жылы 1,5 миллиард адам болған. Алайда 2020 жылы Covid-19 індетінің таралуымен туындаған дағдарыспен халықаралық туристік қозғалыстар орташа есеппен 74%-ға төмендеген. Дүниежүзілік туристік ұйымның мәліметтері бойынша бұлтөмендеу көрсеткіші 2020 жылы Еуропада 68%, Азия-Тынық мұхиты

аймағында 84%, Америкада 68%, Африка мен Таяу Шығыста 74% болған. Бұл төмендеудің негізгі себептері – күнделікті сапарлардың азаюы, саяхатқа шектеулер мен адамдардың қауіпсіз жерлерге деген көзқарасының өзгеруі. Көрінбейтін экспорт бабы ретінде көптеген елдердің құтқарушы секторы болып табылатын туризм секторының төмендеуі әлемнің шамамен 1,3 триллион доллар жоғалтуына себеп болды [3]. UNWTO жасаған болашаққа қатысты болжамдарда сарапшылардың көпшілігі туризмдегі пандемияға дейінгі деңгейге 2023 жылға дейін қол жеткізілмейді деп санайды, ал кейбір сарапшылар бұл көрсеткішке тек 2024 жылы және одан кейінгі жылдарда ғана жетуге болады деп санайды. 2022 жылғы статистика бойынша әлемдегі туристер саны 963 миллион адам болса, жалпы шығындар көлемі 1 триллион 12 миллиард долларды құрады. 2022 жылы бүкіл әлем бойынша туристік белсенділік пандемияға дейінгі 2019 жылмен салыстырғанда 34%-ға артта қалды. Елдер бойынша рейтингте 2022 жылы Франция 80 миллион туристпен бірінші, Испания 71 миллион 660 мың туристпен екінші, АҚШ 50 миллион 870 мың туристпен үшінші орында. Түркия 50 миллион 450 мың туристпен АҚШ-тан кейін төртінші орынды иеленген [3]. 2023 жылдың алғашқы 9 айында Қазақстанға келген шетелдік туристер саны 834,9 мың адамды құрайды [4]. Жоғарыда аталған елдердің туристік кірістері ЖІӨ-дерінде маңызды орын алады. Сондықтан туризмнен түсетін кіріс пен экономикалық өсу арасындағы байланыс ел экономикасы үшін маңызды болып табылады. Бұл мақаланың мақсаты- Қазақстанда туризмнен түскен кіріс пен экономикалық өсу арасындағы байланысты эмпирикалық талдау. Сондықтан бұл зерттеуде қарастырылып отырған қарым-қатынас талқыланып, Қазақстанның экономикалық өсуіне туризмнен түсетін кірістердің ықпалы қарастырылады. Мақала Қазақстанның 1995-2020 жылдардағы деректерін пайдалана отырып, туризм мен экономикалық өсу арасындағы қысқа және ұзақ мерзімді байланыстың болуын зерттейді.

■ Әдебиетке шолу

Туризмнің экономикалық әсері туралы эмпирикалық зерттеулердің ішінде ең танымалы туризм мен экономикалық өсу арасындағы байланысты зерттейтін туризм-өсу әсері гипотезалары болып табылады. Экспорттың өсу әсері гипотезасы сияқты, туризмнің өсу әсері гипотезасы туризмнің экономикалық өсуін де тудыратынын болжайды. М. Jackman. (2012) өз зерттеуінде туризмнің ЖІӨ-ге тікелей әсер етуінен басқа, оның ауыл шаруашылығы, құрылыс, көлік, байланыс, ойын-сауық және тамақ пен сусын сияқты басқа да экономикалық секторларды ынталандыру ерекшелігі бар екенін атап өткен [5]. Туризмнің өсу әсерін экономиканың басқа салаларын ынталандыру арқылы жүзеге асыруға болатынын әртүрлі авторлар дәлелдейді [6,7,8,9,10]. Sequeira және Campos (2005) өз зерттеулерінде туризм қарқынды дамыған елдер мен басқа елдерді салыстыру арқылы панельдік деректерді талдау әдісін қолдана отырып, туризмнің экономикалық өсуге әсерін зерттеді [6]. Belloumi (2010) Тунистің экономикалық өсуіндегі туризмнің рөлін және 1970 және 2007 жылдар аралығындағы туризм кірістері, ЖІӨ және тиімді валюта бағамдары арасындағы байланысты зерттеді. Осыған сәйкес туризмнен түскен табыс пен экономикалық өсу арасында байланыс бар екені және туризмнің ЖІӨ-ге жанама түрде оң әсер ететіні анықталды [7]. Brida және т.б. (2015) өз зерттеулерінде Оңтүстік Американың 4 ортақ нарық елдері үшін туризмге негізделген өсу гипотезасын талдады. Олар қолданатын сызықтық емес әдістердің нәтижесінде 1990-2011 жылдар аралығында айнымалылар арасында ұзақ мерзімді байланыс бар екендігін және туризмнен өсуге себептілікті анықтады [8]. Roudi (2019) панельдік деректерді талдау арқылы таңдалған шағын арал елдеріндегі туризм мен өсу арасындағы себептік байланысты анықтауға тырысты. Эмпирикалық талдау нәтижелері туризмге негізделген өсу гипотезасын қолдайды [9]. Wu және Wu (2019) зерттеулерінде 1995-2015 жылдар аралығындағы 11 Азия елдері үшін халықаралық туризм кірістері мен өсу арасындағы байланысты Грэнджердің себептілік

сынағы панелімен талдады. Олар Камбоджа, Қытай және Малайзияда өсу гипотезасын және Гонконг, Индонезия, Филиппин және Оңтүстік Кореяда қорғау гипотезасын қолдайтын дәлелдер тапты. Макао мен Сингапурда туризм кірістері мен өсу арасындағы өзара қарым-қатынасты көрсететін дәлелдер тапты [10].

Rasool және т.б.(2021) өз зерттеулерінде БРИКС елдеріндегі туристік кірістер мен экономикалық өсу арасындағы ұзақ мерзімді оң байланысты анықтады [11]. Ayas және Calli (2022) Түркия үшін жасаған зерттеулерінде ARDL шекаралық сынағы мен уақытпен өзгертін ARDL шекара сынағын қолданды. Зерттеу нәтижелері бойынша 1963-1971 және 1980-2018 жылдар аралығында туризмнен түскен табыс пен экономикалық өсу арасында ұзақ мерзімді байланыс бар. Дегенмен, 1972-1979 жылдар аралығындағы айнымалылар арасында ұзақ мерзімді байланыс жоқ екендігі анықталған. Зерттеулердің нәтижелеріне сәйкес туризмнен түсетін табыс пен экономикалық өсу арасында оң және маңызды байланыс бар деп айтуға болады [12]. Алайда, кейбір зерттеулер туризм мен экономикалық өсу арасында оң байланыс жоқ екенін атап өтті. Сонымен қатар, нәтижелер ел экономикаларының даму деңгейіне байланысты өзгеруі мүмкін. Нәтижесінде зерттеулер туризмнің, әсіресе Қазақстан экономикасы сияқты дамушы елдерде маңыздылығын көрсетеді.

Қазақстанда туризмнің экономикалық өсуге қосқан үлесін қарастырған теориялық зерттеулер бар. Т.Т.Турсынова тәуелсіздік алғалы бері туристік саланы жетілдіру жөніндегі түрлі бағдарламалардың көптігіне қарамастан, бұл салада түбегейлі өзгерістер әлі де жоқ деп санайды. Автор экономика бағыттарының ішінде туристік саланы жоғары рентабельді ретінде дамыту ерекше орын алатынын, бұл өзекті мәселе болып табылатынын атап өткен. Сонымен қатар автор мақаласында Қазақстан туризмін дамыту перспективаларын ұсынған. Автордың пікірінше Қазақстанның қолайлы туристік имиджін және туристік-рекреациялық жүйенің қарқынды дамуы үшін туристік қызметті ынталандыру және реттеу тетіктеріне, инвестициялық тартымдылыққа, экологиялық және инновациялық талаптарға негізделген дәйекті туристік саясатты жүзеге асыру қажет. Бұл ретте ішкі туризмнің әлемдік нарыққа шығуымен және туристік заңнаманың одан әрі жетілдірілуімен әлемдік туристік қауымдастық бекіткен және қабылдаған ұсыныстарды, халықаралық нормалар мен ережелерді ескеру және сақтау қажет болды [13]. Л.В. Чепелян мақаласында Қазақстан Республикасы экономикасында туризм секторының орнын қарастырған. Бүгінгі таңда туризм Қазақстан экономикасын дамытудың басым бағыттарының бірі болып табылады, бұл бірінші кезекте өзінің ресурстық емес бағыттылығына байланысты. Бұл саланың табысты дамуы ел экономикасын, оның әлемдегі оң имиджін айтарлықтай нығайтуға, жұмыспен қамту проблемаларын азайтуға мүмкіндік береді [14]. Д.А. Кайназарова мен Л.К. Баймагамбетованың пікірінше Қазақстанның туристік нарығы экспортқа бағытталған қызметтерді дамытудың перспективалық бағыты ретінде қарастырылады. Халықаралық бағалаулар бойынша Қазақстандағы туризмнің жас және дамымағандығына қарамастан, Қазақстанда халықаралық нарықта тартымды салалық өнімді ұсыну үшін барлық қажетті алғышарттар бар [15]. Қазіргі жағдайлар мемлекет пен бизнестен экономиканың жұмыс істеу тиімділігін арттыруға бағытталған қызметті жандандыруды талап етеді, мұнда ұлттық экономиканың көптеген салалары үшін, оның ішінде республикалық және өңірлік деңгейдегі туризм саласы үшін мемлекеттік-жекешелік әріптестікті дамыту шеңберінде ұлттық қолдау ықпал етудің маңызды факторы болып табылады [16].

А.Е. Мұхитдиннің зерттеуінде туризм саласындағы инвестициялық және инвестициялық тартымдылық ұғымдарына анықтама беріп, Қазақстан Республикасындағы туризмнің қазіргі жағдайына баға берген. Сонымен қатар қазақстандық туристік бағыттарды ілгерілету және оларға инвестиция тарту бойынша қолданыстағы шараларды қарастырған [17]. З.А. Абдурахманова, А.К. Жуспекова және Ш.Т. Бекишева өз зерттеулерінде туризмді дамытудың әлеуетті мүмкіндіктері мен үрдістері, туризмнің негізгі түрлері және олардың

Қазақстандағы перспективалары, республика өңірлерінде туризмнің дамуын тежейтін проблемалар және оларды шешудің перспективалық бағыттарын қарастырған. Авторлар еліміздің табиғаты мен мәдени мұрасының бірегей әлеуетін пайдалана отырып, әлемдік экономиканың туристік саласына үйлесімді ықпалдасу және халықтың жұмыспен қамтылуы мен табысының тұрақты өсуін, туризммен сабақтас салалардың дамуын ынталандыруды және Қазақстан Республикасының экономикасына шетелдік инвестициялар ағынын ұлғайтуды қамтамасыз ете отырып, республикада туризмнің қарқынды дамуына қол жеткізу қажет деп есептейді [18].

■ Материалдар мен әдістер

Қазақстандағы туризм кірістері пен экономикалық өсу арасындағы байланысты зерттеу мақсатында эмпирикалық талдау жүргізілді. Эмпирикалық талдау аясында сериялар алдымен Augmented Dickey-Fuller (ADF) бірлік түбір сынағы, содан кейін Johansen коинтеграциясына және векторға негізделген Грэнджердің себептілік сынағымен талданды. Қатені түзету үлгісі орындалды. Талдау кезінде қолданылған уақытша қатарлардың стационарлық еместігі жалған регрессия мәселесін тудырады, сондықтан қатарлардың бірдей стационарлық екенін анықтау маңызды. Augmented Dickey-Fuller (ADF) бірлік түбір сынағы әдетте стационарлық талдауда және стационарлықты қамтамасыз етуде қолданылады. ADF сынағында үш түрлі үлгі пайдаланылады: none, trend and intercept, intercept. Сынақтардың соңында алынған t статистикалық мәндері McKinnon критикалық мәндерімен салыстырылады. Нөлдік гипотеза бірлік түбірдің бар екендігін білдіреді және қатардың стационарлық еместігін көрсетеді ($H_0 = \gamma = 0$); Альтернативті гипотеза бірлік түбірі жоқ жағдайды білдіреді және қатардың стационарлық екенін көрсетеді ($H_0 = \gamma \neq 0$) [19].

Johansen коинтеграциялық талдау және себеп-салдарлық талдауды орындау үшін орнатылатын Векторлық авторегрессия (VAR) үлгісінде қолданылатын кешігу ұзақтығын анықтау кезінде AIC Akaike ақпараттық критерийлері, SC (Шварц критерийі) және HQ (Ханнан Куинн критерийі) ақпарат критерийлері қолданылды және кешігу ұзындығы 3 деп анықталды.

Johansen коинтеграциялық тестінде коинтеграциялық векторлардың бар болуы ықтималдықтың максималды бағасымен зерттеледі және VAR (векторлық авторегрессия) бағалауына негізделген. Параметрлік матрица ұзақ мерзімді байланыс туралы ақпаратты береді. Π матрицасының рангі 0 болғанда, қатарлар арасында ұзақ мерзімді байланыс болмайды. Π матрицаның рангі 1 болғанда, қатарлар арасындағы жалғыз ұзақ мерзімді байланыс туралы айтуға болады. Егер Π матрицасының рангі 1-ден үлкен болса, ол бірден көп коинтеграциялық қатынасты көрсетеді. Бағалау екі сынақ статистикасының көмегімен жүзеге асырылады: Trace Test және Maximum Eigenvalue Test. Π матрицаның рангін зерттейтін Trace Testінде матрица дәрежесі r -ге тең немесе одан кіші екенін білдіретін, коинтеграция векторларының санын көрсететін H_0 гипотезасы тексеріледі. Максималды меншікті мәнді тексеруде коинтеграция векторларының саны $r+1$ болатын балама гипотеза тексеріледі. Сынақ статистикасының критикалық мәндерін Johansen мен Juselius анықтаған. Төмендегі 1-теңдеу коинтеграциялық талдауда қолданылады [20].

$$\Delta y_t = \sum_{i=1}^{k-1} \pi_i \Delta y_{t-1} + \pi y_{t-k} + \varepsilon_t \quad (1)$$

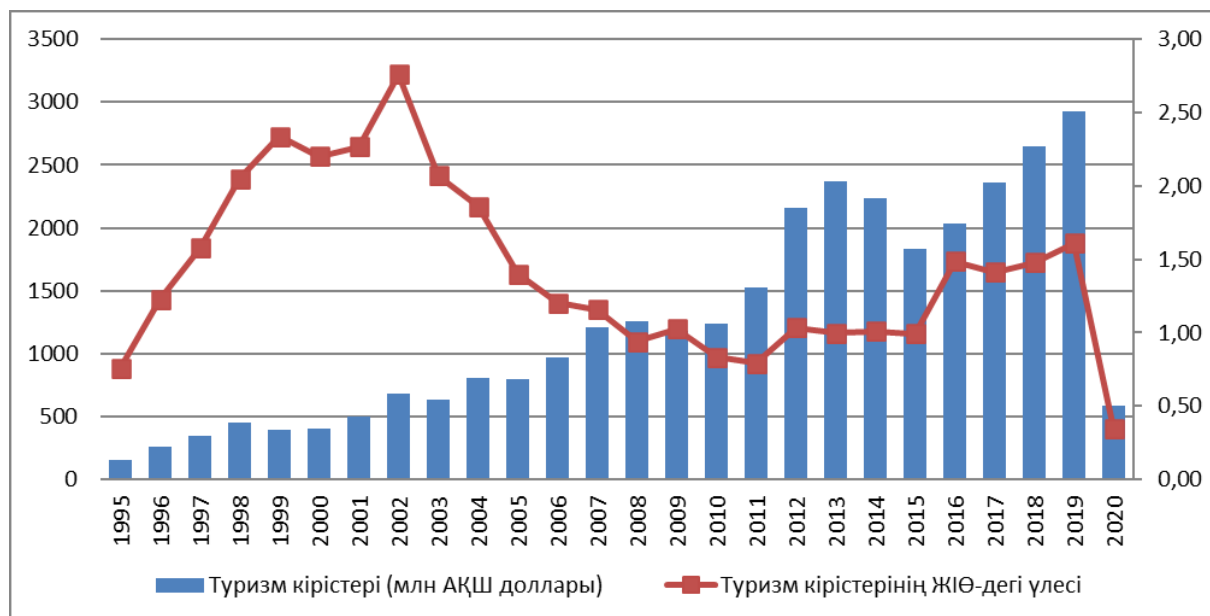
Ұзақ мерзімді қарым-қатынасқа байланысты айнымалылар арасындағы байланыстың бағыты векторлық қатені түзету моделіне негізделген Грэнджер себептілік тестімен зерттелді. 2 және 3-теңдеулер Энгл-Грэнджер (1987) әзірлеген векторлық қатені түзету моделі арқылы себептілік байланысын талдау кезінде пайдаланылады [21]:

$$\Delta Y_t = \alpha_1 + \sum_{i=1}^m \beta_{1i} \Delta X_{t-i} + \sum_{i=1}^n \lambda_{1i} \Delta Y_{t-i} + \gamma_1 ECT_{t-1} + \varepsilon_{1t} \quad (2)$$

$$\Delta Y_t = \alpha_2 + \sum_{i=1}^m \beta_{2i} \Delta X_{t-i} + \sum_{i=1}^n \lambda_{2i} \Delta Y_{t-i} + \gamma_2 ECT_{t-1} + \varepsilon_{2t} \quad (3)$$

Нәтижелер мен пікірталас

Қазақстандағы туризм кірістері мен экономикалық өсу арасындағы байланысты талдайтын бұл зерттеуде 1995-2022 жылдар аралығындағы туризм кірістері мен ЖІӨ айнымалылары қолданылды. Туризмнен кірістері мен ЖІӨ бойынша жылдық деректер Дүниежүзілік банк деректерінен алынды. 1-суретте туризмнен түсетін кірістер және бұл кірістердің ЖІӨ-дегі үлесі көрсетілген.

Сурет 1. Қазақстандағы туризм кірістері және ЖІӨ-дегі туризм кірістерінің (1995-2020 ж.)
Дереккөз: Дүниежүзілік банк [22] деректерімен автор жасаған.

1995 жылы ЖІӨ-дегі туризмнен түскен кірістердің үлесі 1%-дан төмен болса, 1996 жылы бұл көрсеткіш 1%-дан асып, туризм кірістер өсе бастады. Туризм саясатының ықпалымен бұл өсім ұлғая берді және 2000 жылдары ЖІӨ-дегі туризмнен түскен кірістердің үлесі 3%-ға жақындады. 2008 жылғы жаһандық дағдарыс жылдарында бұл көрсеткіштің өткен жылдармен салыстырғанда төмендегені байқалады. 2016 жылдан бастап Қазақстанның туристік кірісі тұрақты түрде өсіп келе жатқаны, ал Ковид 19 пандемиясына байланысты 2020 жылы туризмнен түскен кірістің күрт төмендеуін көруге болады.

Деректердің сипаттамалық статистикасы 1-кестеде берілген. Сипаттамалық статистика – бұл берілгендердің жиынтығын қорытындылайтын қысқаша сипаттамалық

коэффициенттер, олар тұтастың көрінісі немесе жиынтықтың үлгісі бола алады. 1995-2020 жылдарда ЖІӨ-нің орташа көрсеткіші 106179,25 млн теңге, ал туризм кірістерінің орташа көрсеткіші 1229,69 млн теңгені құраған. Сонымен қатар осы жылдардағы деректердің минимум, максимум және интервал көрсеткіштерін кестеден көруге болады. Деректердің эксцесс мәнін қарастырсақ, ЖІӨ -1,58 және туризм кірістері -0,97 мәніне ие. Бұл көрсеткіштер деректердің негізінен ЖІӨ-нің орташа көрсеткіштен ауытқуын, ал туризм кірістерінің қалыпты таралатындығын білдіреді. Асимметрия – индикатордың таралу графигінің симметриялық таралу графигінен ауытқу дәрежесінің сандық көрінісі. ЖІӨ және туризм кірістері деректерінің асимметрия мәндері сәйкесінше 0,15 және 0,56. Бұл мәндер 0-ден жоғары болғандықтан, үлестірімде орташа мәннен төмен мәндер жиі кездеседі дегенді білдіреді.

1 – кесте. Деректердің сипаттамалық статистикасы

Сипаттамалық статистикалар	ЖІӨ (млн АҚШ доллары)	Туризм кірістері (млн АҚШ доллары)
Орташа	106179,2578	1229,692308
Стандартты қате	15067,81889	163,1515083
Медиана	110079,3013	1079
Мода	#Н/Д	#Н/Д
Стандартты ауытқу	76831,10255	831,9127247
Эксцесс	-1,584077576	-0,979172008
Асимметрия	0,152733785	0,56833313
Интервал	219763,7868	2767
Минимум	16870,81713	155
Максимум	236634,6039	2922
Сумма	2760660,703	31972
Бақылаулар саны	26	26

Дереккөз: Автордың есептеуімен құрыстырылған.

Эмпирикалық талдау шеңберінде орындалған бірлік түбір сынағының нәтижелері 1-кестеде келтірілген. MacKinnon сыни мәндері тиісінше 1%, 5% және 10% маңыздылық деңгейінде -2.61, -3.95 және -1.61. Есептелген сынақ статистикасының мәндерінің абсолютті мәні MacKinnon-ның критикалық мәндерінен жоғары болғандықтан, сериялар 1-айырмашылықта стационарлық деп қабылданады.

2-кесте: ADF бірлік түбірлік сынақ нәтижелері

Модель	Айнымалылар	t-статистикасы	Ықтималдық мәні
Тұрақты (Intercept)	<i>tourism</i>	-1.034713	0.1697
	<i>growth</i>	-0.576314	0.2240
	Δ <i>tourism</i>	-5.447216	0.0000
	Δ <i>growth</i>	-6.094317	0.0000
Тұрақты&Тренд (Intercept &Trend)	<i>tourism</i>	-1.134573	0.6073
	<i>growth</i>	-1.009978	0.0799
	Δ <i>tourism</i>	-5.976482	0.0001
	Δ <i>growth</i>	-6.887139	0.0000

Айнымалылар арасындағы ұзақ мерзімді байланыстың бар-жоқтығы Johansen коинтеграция сынағы арқылы зерттелді. Іздік тест және максималды меншікті мән сынағы статистикасы 5% маңыздылық деңгейінде критикалық мәннен жоғары болғандықтан, коинтеграцияланған вектор анықталды және нөлдік гипотеза қабылданбады және туризм кірістері мен өсу арасында ұзақ мерзімді байланыс анықталды (3-кесте).

3-кесте: Johansen коинтеграция тестінің нәтижелері

Тесттер	Коинтеграцияланған вектор	Өзіндік мән статистика	Trace статистика	Критикалық мән	Ықтималдық мәні
Trace статистика	$r=0$	0.303479	28.079346	20.249731	0.0067
	$r \leq 1$	0.271654	11.002143	9.1730189	0.0030
Maximum Eigenvalue статистика	Коинтеграцияланған вектор	Өзіндік мән статистикасы	Maximum Eigenvalue статистика	Критикалық мән	Ықтималдық мәні
	$r=0$	0.304796	17.084630	15.871036	0.0173
	$r \leq 1$	0.248342	11.014613	9.1733654	0.0019

Туризм кірістері мен өсу арасындағы ұзақ мерзімді байланыстың бағытын зерттегенде, туризм кірісінен экономикалық өсуге қарай себептілік байланысы анықталды, бірақ экономикалық өсуден туризм кірісіне қарай себеп-салдарлық байланыс табылмады (4-кесте).

4-кесте: Векторлық қатені түзету үлгісіне негізделген Грэнджер сынағының нәтижелері

Тәуелді айнымалы: <i>growth</i>		
Тәуелсіз айнымалы	Хи-квадрат тестінің статистикасы	Ықтималдық мәні
<i>tourism</i>	13.067099	0.0007
Тәуелді айнымалы: <i>tourism</i>		
Тәуелсіз айнымалы	Хи-квадрат тестінің статистикасы	Ықтималдық мәні
<i>growth</i>	5.409046	0.7830

Қорытынды

Туризм дамыған және дамушы елдер үшін экономикалық, әлеуметтік және мәдени салаларда табыстарға жетуге мүмкіндік беретін қызмет көрсетудің маңызды секторларының бірі болып саналады. Туризм барлық елдерде, әсіресе дамушы елдерде жұмыспен қамту әлеуетін тудырады, ұлттық табысты арттырады және қарыз ауыртпалығы мен төлем балансын жақсартатын әсер етеді. Туризм секторы шетелдік валюта түсімінің жоғары құрылымы және жаңа жұмыс орындарын құру әлеуетімен ерекшеленеді. Сонымен қатар туризм секторы өндірісі мен экспорттық құрылымдары импорттық аралық тауарлар мен шикізатқа өте тәуелді дамушы елдер үшін ағымдағы шот тапшылығын азайтуға айтарлықтай көмектеседі.

Әлемдегі қарқынды дамумен қатар, Қазақстанда да дамып келе жатқан туризм секторы ұсынатын экономикалық пайданы айқындау және секторды қолдау үшін дұрыс саясатты әзірлеу маңызды болып табылады. Қазақстандағы туризм кірістері мен экономикалық өсу арасындағы байланысты қарастырған бұл мақалада біріншіден, ADF әдісі арқылы бірлік түбір сынағы жүргізілді. Айнымалылар арасындағы ұзақ мерзімді байланыс Johansen коинтеграциялық талдауымен талданды және туризм кірістері мен өсу арасында ұзақ мерзімді байланыстабылды. Осы себепті байланыс бағыты Векторлық қатені түзету моделіне негізделген Грэнджер себептілік тестімен зерттелді және ұзақ мерзімді перспективада

туризм кірісінен экономикалық өсуге бір бағытты себептілік байланысы анықталды. Нәтижесінде туризмнен түсетін кірістердің артуы Қазақстан экономикасының ұзақ мерзімді перспективада өсуіне оң ықпал ететіні анықталды. Осы тұрғыда Қазақстандағы туризм саласына көрсетілетін қолдауды арттыру, баламалы туристік мүмкіндіктерді ашып көрсету, туризм саласына инвестицияны ұлғайту саясатын қалыптастыру қажет.

Алынған нәтижелер туризмнің Қазақстан үшін маңызды экономика саласы екенін көрсетеді. Қазақстанның туристік кірістерін арттыруға бағытталған саясаттың экономикалық өсуге үлкен септігін тигізетінін ескеру керек және әлеуетті кеңейтуге бағытталған қосымша шараларды жалғастыру қажет. Туризмнен түсетін кірістердің тұрақтылығын осы салада қабылданатын саясатпен қамтамасыз ету қажет. Бұл мәселе Қазақстанның экономикалық дамуы үшін маңызды екенін ұмытпаған жөн. Қорыта айтқанда, Қазақстан халықаралық туристік табыстағы өз үлесін ұдайы арттыруға ұмтылуы керек. Осы тұрғыда дамыған және дамушы елдердің тәжірибесін қарастыру да маңызды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Agaraj X., Murati M. Tourism an important sector of economy development //Annals-Economy Series. – 2009. – Т. 1. – С. 83-90.
2. Khan A. et al. Tourism and development in developing economies: A policy implication perspective //Sustainability. – 2020. – Т. 12. – №. 4. – С. 1618.
3. UNWTO. International Tourism Highlights, 2020 Edition Электронды ресурсы: <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284422456> Қол жеткізу күні: 16.11.2023
4. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросы. Негізгі әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштердің серпіні, 2023 Электронды ресурсы: <https://old.stat.gov.kz/> Қол жеткізу күні: 16.11.2023
5. Jackman M. Revisiting the tourism-led growth hypothesis for Barbados: A disaggregated market approach //Regional and Sectoral Economic Studies. – 2012. – Т. 12. – №. 2. – С. 15-26.
6. Sequeira T. N., Campos C. International tourism and economic growth: A panel data approach. – 2005. Milan, Italy, Fondazione Eni Enrico Mattei Nota di Lavoro, 141.
7. Belloumi M. The relationship between tourism receipts, real effective exchange rate and economic growth in Tunisia // International journal of tourism research. – 2010. – Т. 12. – №. 5. – С. 550-560.
8. Brida J. G. et al. A nonlinear approach to the tourism-led growth hypothesis: The case of the MERCOSUR //Current Issues in Tourism. – 2015. – Т. 18. – №. 7. – С. 647-666.
9. Roudi S., Arasli H., Akadiri S. S. New insights into an old issue—examining the influence of tourism on economic growth: evidence from selected small island developing states //Current Issues in Tourism. – 2019. – Т. 22. – №. 11. – С. 1280-1300.
10. Wu T. P., Wu H. C. Tourism and economic growth in Asia: A bootstrap multivariate panel Granger causality //International Journal of Tourism Research. – 2019. – Т. 21. – №. 1. – С. 87-96.
11. Rasool H., Maqbool S., Tarique M. The relationship between tourism and economic growth among BRICS countries: a panel cointegration analysis //Future Business Journal. – 2021. – Т. 7. – №. 1. – С. 1-11.
12. Ayas I., Çallı D.S. Turizm gelirleri ve ekonomik büyüme ilişkisine ARDL sınır testi ve zamanla değişen ARDL teknikleri ile bakış //Dogus University Journal. – 2022. – Т. 23. – №. 2.
13. Турсынова Т. Т. Туризм в Казахстане: перспективы развития в современных условиях //Вестник ЕНУ имени Л.Н. Гумилева– 2023– Т. 2. – №.143. – С. 71-78.
14. Чепелян Л. В. Анализ и перспективы развития туристической индустрии в Республике Казахстан //Научные исследование в современном мире: Опыт, проблемы и перспективы развития. – 2022. – С. 99-106.
15. Кайназарова Д. А., Баймагамбетова Л. К. Постковидное состояние и развитие туризма Казахстана //Вестник университета «Туран». – 2023. – №. 2. – С. 216-233.
16. Салауатова Д. М., Алдабергенова А. Т. Государственно-частное партнерство как фактор развития туризма в Казахстане //Туризм как фактор устойчивого развития региона. – 2022. – С. 68-73.
17. Мухитдин А. Е. Особенности инвестиционной привлекательности туризма Казахстана //Передовые научно-технические и социально-гуманитарные проекты в современной науке. Сборник статей VI международной научно-практической конференции. Москва:«Научно-издательский центр «Актуальность. РФ», 2022.–236 с. ISBN 978-5-6048247-6-4. – 2022. – С. 159.
18. Абдурахманова З. А., Жуспекова А. К., Бекишева Ш. Т. Оценка текущего состояния, перспективы развития туристской отрасли Казахстана. – 2020.
19. Dickey D. A., Fuller W. A. Likelihood ratio statistics for autoregressive time series with a unit root //Econometrica: journal of the Econometric Society. – 1981. – С. 1057-1072.
20. Johansen S., Juselius K. Maximum likelihood estimation and inference on cointegration—with appucations to the demand for money //Oxford Bulletin of Economics and statistics. – 1990. – Т. 52. – №. 2. – С. 169-210.
21. Engle R. F., Granger C. W. J. Co-integration and error correction: representation, estimation, and testing //Econometrica: journal of the Econometric Society. – 1987. – С. 251-276.
22. Дүниежүзілік банк (2023). Әлемдік даму көрсеткіштері, Электронды ресурсы: <https://databank.worldbank.org/> Қол жеткізу күні: 10.12.2023

REFERENCES:

1. Agaraj X., Murati M. Tourism an important sector of economy development //Annals-Economy Series. – 2009. – Т. 1. – С. 83-90.
2. Khan A. et al. Tourism and development in developing economies: A policy implication perspective //Sustainability. – 2020. – Т. 12. – №. 4. – С. 1618.
3. UNWTO. International Tourism Highlights, 2020 Edition URL: <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284422456> Access date: 10.12.2023
4. Kazakstan Respublikasy Strategijalyq zhosparlau zhәне reformalar agenttigi Ulttyk statistika bjuroсы. Negizgi әleumettik-jekonomikalyq kәrsetkishterdiң serpini, 2023 Jelektronды resurs: https://old.stat.gov.kz/kol_zhetkizu_kuni: 16.11.2023
5. Jackman M. Revisiting the tourism-led growth hypothesis for Barbados: A disaggregated market approach //Regional and Sectoral Economic Studies. – 2012. – Т. 12. – №. 2. – С. 15-26.
6. Sequeira T. N., Campos C. International tourism and economic growth: A panel data approach. – 2005. Milan, Italy, Fondazione Eni Enrico Mattei Nota di Lavoro, 141.
7. Belloumi M. The relationship between tourism receipts, real effective exchange rate and economic growth in Tunisia // International journal of tourism research. – 2010. – Т. 12. – №. 5. – С. 550-560.
8. Brida J. G. et al. A nonlinear approach to the tourism-led growth hypothesis: The case of the MERCOSUR //Current Issues in Tourism. – 2015. – Т. 18. – №. 7. – С. 647-666.
9. Roudi S., Arasli H., Akadiri S. S. New insights into an old issue—examining the influence of tourism on economic growth: evidence from selected small island developing states //Current Issues in Tourism. – 2019. – Т. 22. – №. 11. – С. 1280-1300.
10. Wu T. P., Wu H. C. Tourism and economic growth in Asia: A bootstrap multivariate panel Granger causality //International Journal of Tourism Research. – 2019. – Т. 21. – №. 1. – С. 87-96.
11. Rasool H., Maqbool S., Tarique M. The relationship between tourism and economic growth among BRICS countries: a panel cointegration analysis //Future Business Journal. – 2021. – Т. 7. – №. 1. – С. 1-11.
12. Ayas I., Çalli D.S. Turizm gelirleri ve ekonomik büyüme ilişkisine ARDL sınır testi ve zamanla değişen ARDL teknikleri ile bakış //Dogus University Journal. – 2022. – Т. 23. – №. 2.
13. Tursynova T. T. Turizm v Kazahstane: perspektivy razvitija v sovremennyh uslovijah//Vestnik ENU imeni L.N. Gumileva– 2023– Т. 2. – №.143. – С. 71-78.
14. Chepeljan L. V. Analiz i perspektivy razvitija turistichekoj industrii v Respublike Kazahstan//Nauchnye issledovanie v sovremennom mire: Opyt, problemy i perspektivy razvitija. – 2022. – С. 99-106.
15. Kajazarova D. A., Bajmagambetova L. K. Postkovidnoe sostojanie i razvitie turizma Kazahstana //Vestnik universiteta «Turan». – 2023. – №. 2. – С. 216-233.
16. Salauatova D. M., Aldabergenova A. T. Gosudarstvenno-chastnoe partnerstvo kak faktor razvitija turizma v Kazahstane // Turizm kak faktor ustojchivogo razvitija regiona. – 2022. – С. 68-73.
17. Muhitdin A. E. Osobennosti investicionnoj privlekatelbnosti turizma Kazahstana //Peredovye nauchno-tehnicheskie i social'no-gumanitarnye proekty v sovremennoj nauke. Sbornik statej VI mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii. Moskva:«Nauchno-izdatel'skij centr «Aktual'nost'. RF», 2022.–236 s. ISBN 978-5-6048247-6-4. – 2022. – С. 159.
18. Abdurahmanova Z. A., Zhuspekova A. K., Bekisheva Sh. T. Ocenka tekushhego sostojanija, perspektivy razvitija turistskoj otrasli Kazahstana. – 2020.
19. Dickey D. A., Fuller W. A. Likelihood ratio statistics for autoregressive time series with a unit root //Econometrica: journal of the Econometric Society. – 1981. – С. 1057-1072.
20. Johansen S., Juselius K. Maximum likelihood estimation and inference on cointegration—with appucations to the demand for money //Oxford Bulletin of Economics and statistics. – 1990. – Т. 52. – №. 2. – С. 169-210.
21. Engle R. F., Granger C. W. J. Co-integration and error correction: representation, estimation, and testing //Econometrica: journal of the Econometric Society. – 1987. – С. 251-276.
22. World Bank (2023). World Development Indicators, Electronic resource: <https://databank.worldbank.org/> Access date: 10.12.2023

АНАЛИЗ ВЗАИМОСВЯЗИ МЕЖДУ ДОХОДАМИ ОТ ТУРИЗМА И ЭКОНОМИЧЕСКИМ РОСТОМ В КАЗАХСТАНЕ

Сыздықова А.О.

PhD, доцент кафедры «Экономика, финансы и учет».

Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмета Ясави

Туркестан, Республика Казахстан

электронная почта: aziza.syzdykova@ayu.edu.kz

ORCID: 0000-0002-1377-0026

***Аннотация.** Туристический сектор занимает важное место в процессах роста и развития экономики страны. Его положительные эффекты в экономической и финансовой сфере в целом можно рассматривать как увеличение доходов, обеспечение притока иностранной валюты, закрытие дефицита текущего счета, увеличение налоговых поступлений, увеличение занятости и производства. В то же время сектор туризма является важным сектором услуг для экономического роста из-за его положительного влияния на другие отрасли экономики. Благодаря этим положительным эффектам он считается катализатором экономического развития и процесса обновления стран, и*

важно изучать взаимодействие этого сектора с другими отраслями промышленности. Целью данной статьи является эмпирический анализ взаимосвязи между доходами от туризма и экономическим ростом в Казахстане. В эмпирическом анализе сначала проводился тест на единичный корень с использованием теста ADF. Долгосрочная взаимосвязь между переменными была изучена с помощью коинтеграционного анализа Йохансена, и долгосрочная взаимосвязь была обнаружена между доходами от туризма и ростом. Таким образом, направление причинно-следственной связи было исследовано с помощью теста причинно-следственной связи Грэнджера, основанного на модели векторной коррекции ошибок, и была обнаружена однонаправленная причинно-следственная связь от доходов от туризма к экономическому росту в долгосрочной перспективе. В результате установлено, что увеличение доходов от туризма положительно способствует росту экономики Казахстана в долгосрочной перспективе. В этом контексте необходимо усилить поддержку туристической отрасли Казахстана, выявить альтернативные туристические возможности и сформировать политику по увеличению инвестиций в туристическую отрасль.

Ключевые слова: Казахстан, туризм, доходы от туризма, экономический рост, ВВП.

ANALYSIS OF THE RELATIONSHIP BETWEEN TOURISM INCOME AND ECONOMIC GROWTH IN KAZAKHSTAN

Syzdykova A.O.

PhD, Associate Professor of Department of "Economics, Finance and Accounting"
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
Turkestan, Republic of Kazakhstan
e-mail: aziza.syzdykova@ayu.edu.kz
ORCID: 0000-0002-1377-0026

Abstract. *The tourism sector takes an important place in the processes of growth and development of the country's economy. Its positive effects in the economic and financial sphere can generally be considered as an increase in income, ensuring the inflow of foreign currency, closing the current account deficit, increasing tax revenues, and increasing employment and production. At the same time, the tourism sector is an important service sector for economic growth due to its positive influence on other sectors of the economy. Due to these positive effects, it is considered as a catalyst for the economic development and renewal process of countries, and it is important to study the interaction of the sector with other industries. The purpose of this article is to empirically analyze the relationship between tourism revenues and economic growth in Kazakhstan. In the empirical analysis, first, the unit root test was conducted using the ADF test. The long-run relationship between the variables was examined by Johansen cointegration analysis and a long-run relationship was found between tourism revenues and growth. Therefore, the direction of causality was investigated with the Granger causality test based on the Vector Error Correction Model, and a unidirectional causality relationship was found from tourism income to economic growth in the long run. As a result, it was found that the increase in income from tourism positively contributes to the growth of the economy of Kazakhstan in the long term. In this context, it is necessary to increase support for the tourism industry in Kazakhstan, reveal alternative tourism opportunities, and form a policy to increase investment in the tourism industry.*

Keywords: Kazakhstan, tourism, tourism income, economic growth, GDP.